

М. В. Бевз¹, Ю. В. Лукомський², В. М. Петрик³, В. В. Бевз⁴**КАТЕДРА ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ XIII ст.
В ХОЛМІ (АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ
ТА ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІ АСПЕКТИ)**¹Національний університет “Львівська політехніка”,
кафедра архітектури та реставрації²Інститут Українознавства НАНУ,
Національний університет “Львівська політехніка”,
кафедра архітектури та реставрації³Національний університет “Львівська політехніка”,
кафедра архітектури та реставрації⁴Інститут “Укрзахідпроектреставрація”¹ Mykola.V.Bevz@lpnu.ua;ORCID¹0000-0003-1513-7045² Yurii.V.Lukomskyi@lpnu.ua;³ Vasyl.M.Petryk@lpnu.ua

© Бевз М. В., Лукомський Ю. В., Петрик В. М., Бевз В. В., 2019

<https://doi.org/10.23939/sa2019.1s.020>

За підсумком кількох сезонів досліджень спільної українсько-польської експедиції за участю кафедри архітектури та реставрації Національного університету “Львівська політехніка” виявлено руїни літописної катедральної церкви Пречистої Богородиці XIII ст. у Холмі, спорудженої за короля Данила Романовича. У статті повідомлено про застосування спеціальної методики досліджень, проаналізовано окремі архітектурно-археологічні та історичні й архітектурні аспекти нововиявленої пам’ятки, звернено увагу на її синтетичні риси, у яких поєднувалися риси візантійської (хрестово-банева структура) та західно-європейської романської архітектури: окремі планувальні особливості (прямокутне завершення вівтарної частини) та модерні технологічні прийоми (цегляне мурування у вендійській системі). Автори здійснили спробу гіпотетичної графічної реконструкції об’єкта на перший період його функціонування.

Ключові слова: Холм, XIII ст., катедральна церква, хрестово-банева структура, тринавний план, цегляні мури

Постановка проблеми

Архітектурна спадщина України збереглася зі значними втратами. Одним зі способів її примноження є пошук та дослідження втрачених пам’яток архітектури. Такими, зокрема, виступають архітектурно-археологічні об’єкти культурної спадщини. Кафедра архітектури та реставрації Інституту архітектури Національного університету “Львівська політехніка” стала ініціатором і взяла участь у польсько-українському науковому проекті під назвою: “Пошук, ідентифікація та наукове вивчення найстарішого храму Пресвятої Богородиці, побудованого в Холмі королем Данилом Галицьким”. Проект був розрахований на п’ять років: 2013–2018 рр. У ньому брали участь: Інститут археології та етнології Польської академії наук, Національний інститут спадщини Міністерства культури Польщі, Національний університет “Львівська політехніка” (кафедра архітектури та реставрації), Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича

НАН України¹. Проект виконувався за фінансової підтримки Благодійного фонду Петра Порошенка, Національного інституту спадщини Міністерства культури Польщі, Національного університету “Львівська політехніка”, інших організацій та приватних осіб.

Мета роботи

Розглянути архітектурно-археологічні та історичні й архітектурні аспекти нововіднайденної пам’ятки, проаналізувати її будівельну періодизацію, планувальну структуру та інші особливості, зробити спробу гіпотетичної об’ємно-просторової реконструкції.

Про сучасні дослідження літописної Катедри Пресвятої Богородиці у Холмі вже написано ряд публікацій (Буко, Бевз, М., Голюб і Лукомський, 2015, с. 51–52; Бевз, М., та ін., 2015, с. 136–147; Бевз, М. і Газда, 2015, с. 33–35; Голюб, 2013, с. 293–306; 2015, с. 419–426; Бевз, М. та Лукомський, 2016, с. 130–150). У них висвітлено результати перших етапів реалізації проекту. З’ясовано, що виявлена споруда мала чотиристовпне хрестово-баневе ядро і пласке завершення основного вітваря зі сходу. Ці особливості планувальної структури вимагають пояснення, з’ясування можливих витоків походження архітектурного вирішення та гіпотетичних просторових інтерпретацій.

Виклад основного матеріалу досліджень

Жодна з чотирьох літописних церков, споруджених за короля Данила Романовича у стольному городі Холмі, не збереглася до нашого часу. Церква Пресвятої Богородиці уперше згадана в літописі під 1253 роком. Після відомої пожежі Холма 1256 року вона була відбудована (Махновець, 1989, с. 412, 418–419). З княжих часів відомості про церкву в письмових джерелах дуже скромні і переважно пов’язані із захороненнями тут і самого короля Данила, його синів – Романа та Шварна, а також інших князів. Перша згадка з пізніших часів стосується будівельних змін храму в першій третині XVI ст. за єпископа Філарета Тарновського (Ольховський, 1895). Майже через сто років, після пожежі 1638 р., стараннями єпископа Методія Терлецького церкву перебудовують і розбудовують. У першій половині XVIII ст. за єпископів Йосифа Левицького та Феліціяна Володкевича її знову видозмінюють та пробують зміцнювати. Однак після останньої, з цього ряду, перебудови у 30-х рр. XVIII ст. старі стіни будівлі не витримали навантажень і почали загрожувати обвалом. Тоді стару катедрю розібрали, і десь на її місці будівничий Томаш Ризлер спорудив цілком нову єпископську церкву, за проектом архітектора Павла Фонтани, яку завершив 1756 року.

Зважаючи на ці історичні відомості, пошуки решток давньої катедральної церкви Богородиці XIII ст. розпочали з досліджень у межах існуючого храму XVIII ст., який зараз є чинним парохіальним римо-католицьким костелом Різдва Найсвятішої Марії Панни та розташовується на так званій Катедральній Гірці. Це – зведена на плані латинського хреста, тринавна базиліка з ледь-вираженим трансептом. Загальні розміри її у плані – 44 × 25 м. Будівля має пізньобароковий вистрій, який є результатом реставраційних робіт 20-х рр. XX ст. Усередині святині та навколо неї ззовні, у подвір’ї колишньої єпископської резиденції, між храмом та будівлями монастиря Василіянів і капітули було проведено георадарне сканування терену (рис. 1).

¹ Науковими керівниками проекту є д-р габ., професор Анджей Буко (Інститут археології та етнології Польської академії наук) та д-р архітектури, професор Микола Бевз (Національний університет “Львівська політехніка”). До складу групи науковців з обох держав-учасників проекту входили: Б. Боровська-Стругінська, С. Голуб, Л. Газда, М. Деречка, Р. Добровольські, Д. Домбровські, Н. Єндрушак, Т. Родзінська-Хоронжи (з польського боку) та В. Бевз, Л. Войтович, В. Гупало, І. Ільчишин, А. Котлярчук, Ю. Лукомський, О. Козак, О. Мінейко, В. Петрик, В. Слободян (з українського боку).

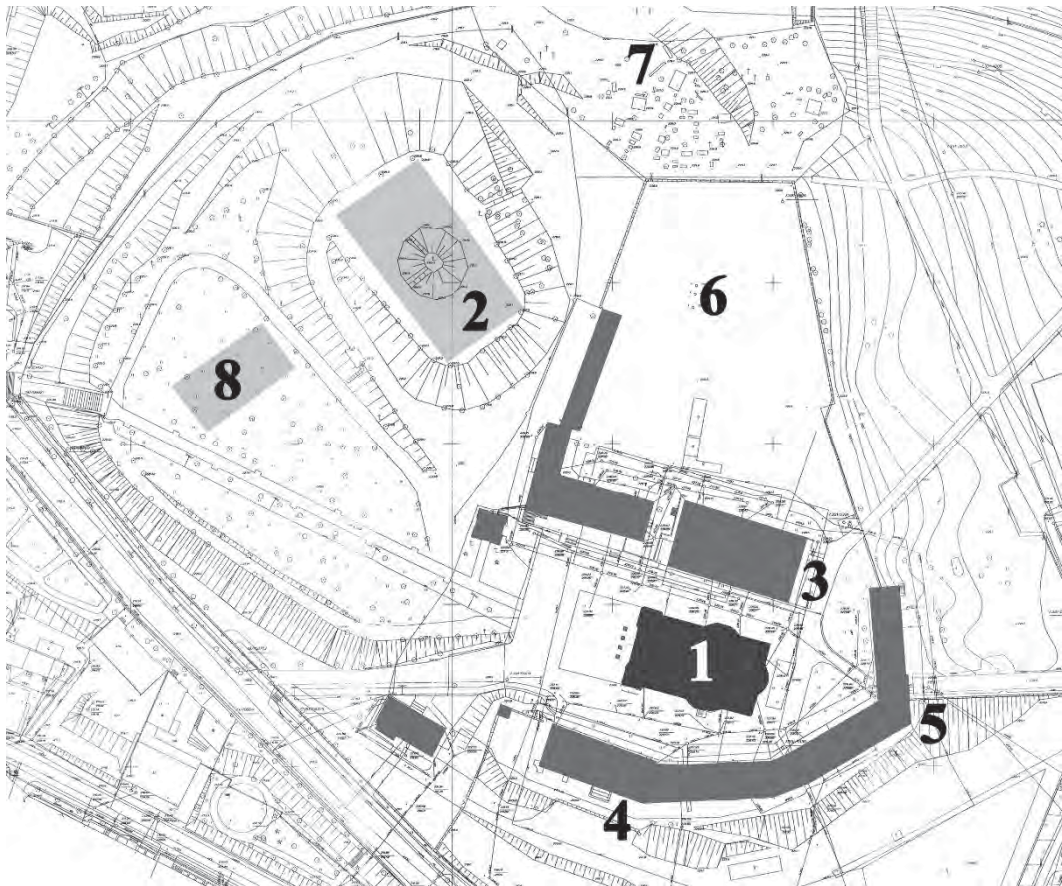

Рис. 1. План Катедральної Гірки в Холмі:

- 1 – церква Богородиці XVIII ст. (тепер – базиліка Найсвятішої Марії Панни);
 2 – місце резиденції Данила Романовича (“Гірка”); 3 – корпус колишнього
 Василіянського монастиря; 4 – колишня єпископська резиденція;
 5 – Устилузька брама, 6 – криниця в саду, 7 – православний цвинтар XIX – поч. XX ст.
 на давньому валі городища, 8 – гіпотетичне місце розташування
 втраченої резиденції Холмського старости. Опрацював: В. Петрик*

Перед розкопками у внутрішній частині теперішньої базиліки було застосовано неінвазійний (георадарне сканування) та напів-інвазійний (пробні свердління) методи досліджень, що дозволило скоротити шлях пошуку залишків давньої будівлі. Наприклад, аналіз георадарних сканів у сумі з результатами серійних свердлінь давав підставу передбачати наявність повздовжньої твердої субстанції завширшки більше як 1,5 м при північному контурі південних стовпів теперішньої базиліки, що інтерпретувалося як давніший мур.

Ціла низка обставин зумовила вибір методики досліджень окремими, невеликими за площею (4–8 м²), послідовними шурфами, які за своєю трудомісткістю та інформативністю було названо розкопками. Вже у перших чотирьох, а потім також і наступних шести розкопках, розташованих усередині теперішньої базиліки і її крипах, вдалося розкрити та ідентифікувати ділянки автентичних мурувань літописної церкви Богородиці середини XIII ст., а також субстанцій пізніших нашарувань, пов’язаних з її ремонтами та перебудовами (рис. 2). Їхня поверхня збереглася на глибині від -0,8 м, а підосва сягає позначки -2,65 м від долівки сучасного храму.

Конструкція фундаментів літописної церкви складається з трьох виразно відмінних між собою ярусів. Нижня частина підмурку споруджена у рів з вертикальними або ледь похилими бічними стінками і горизонтальним дном. Рів опущено з позначки -1,8 м, що відповідає рівню денної поверхні середини XIII ст. Від дна рову (-2,65 м) до рівня -2,17–2,20 м підмурок

влаштовано з місцевого необробленого щільного пісковика на мергелевій глині сиво-голубуватого відтінку. Камінь у глині викладено двома ярусами, відстань між якими в осях – 30 см.

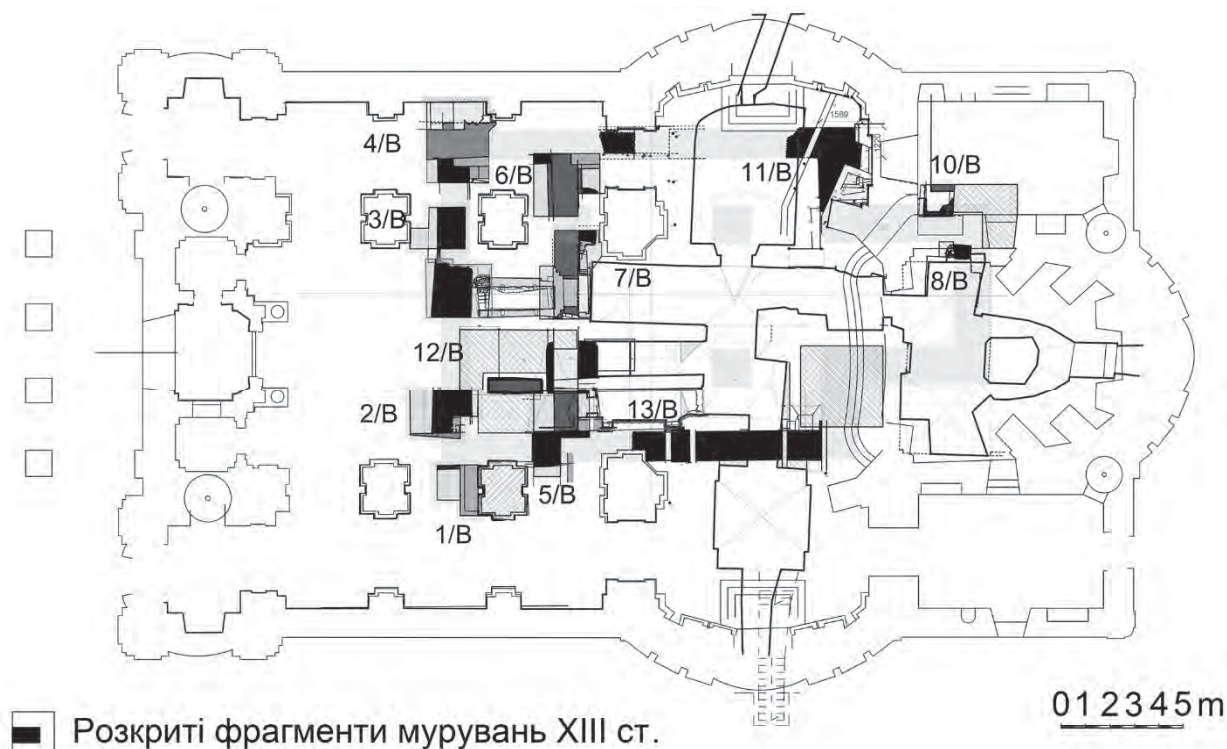

Рис. 2. Загальний план розкопок та виявлених мурів церкви XIII–XIV ст. на плані стін існуючого храму XVIII ст. (сезони 2013–15 рр.). Опрацював: В. Бевз

Наступний ярус фундаменту залягає між позначками $-2,20$ – $-2,05$ м і складає ще один пояс укладеного на глині такого ж каменю, але згори залитого міцним вапняно-піщаним розчином, з домішками цегляного щебеню. У третьому, вирівнювальному ярусі конструкції підмурку застосовано регулярне цегляне мурування на ще міцнішому вапняному розчині кремowego відтінку. Нижній ряд цього пласту конструкції викладено цеглою “на ребро” тичками назовні, а наступний – плазом, у т.зв. венедській (або вендійській) системі перев’язки, де на лиці муру чергуються один тичок з двома ложками. Лицьові шви при цьому не оброблялись й донині зберегли характер вільного витікання розчину з-під цеглин. Поверхню фундаменту рівно затирали заправою (т.зв. гляйха) для влаштування наступного ярусу стін. Позначка збереження поземної поверхні підмурку виносить: $-1,81$ м (рис. 3:а).

Логіка поярусного застосування різних за властивостями матеріалів полягала у раціональному їх використанні і знанні роботи конструкцій фундаменту. Ця логіка полягає у тому, що нижня частина фундаменту була влаштована у відносно твердій материковій крейді. Конструкція у цій нижній частині рову оточена з усіх боків твердою субстанцією і працює тут винятково на стиск. Тому в нижній половині рову застосовано глину, ущільнену каменями. Натомість верхня частина фундаменту прилягає у рові до передматерикового та культурного горизонтів, які є слабшими і більш податливими порівняно з материковою крейдою. Крім того, вони зазнають періодичного промерзання. Отже, тут (угорі) фундаментна конструкція працює не лише на стиск, але й частково на розтяг. Простіше кажучи, під тиском стіни вона може розповзтися на боки, де її оточують не вельми міцні стінки рову. Тому у цій частині фундаменту застосовано конструкцію на міцному вапняно-піщаному розчині (рис. 3, б).

Отже, логічне і раціональне пошарове застосування будівельних матеріалів засвідчує високий рівень знань будівничого про роботу підмурків, апробованих і перевічених тривалим

досвідом. Такі шаруваті конструкції фундаментів, пов'язані з раціональним застосуванням матеріалів, з'являються у Східній Європі вже з другої половини XII ст. і широко практикуються в муруваному будівництві XIII ст. (Лукомський, 2007, с. 276–277).

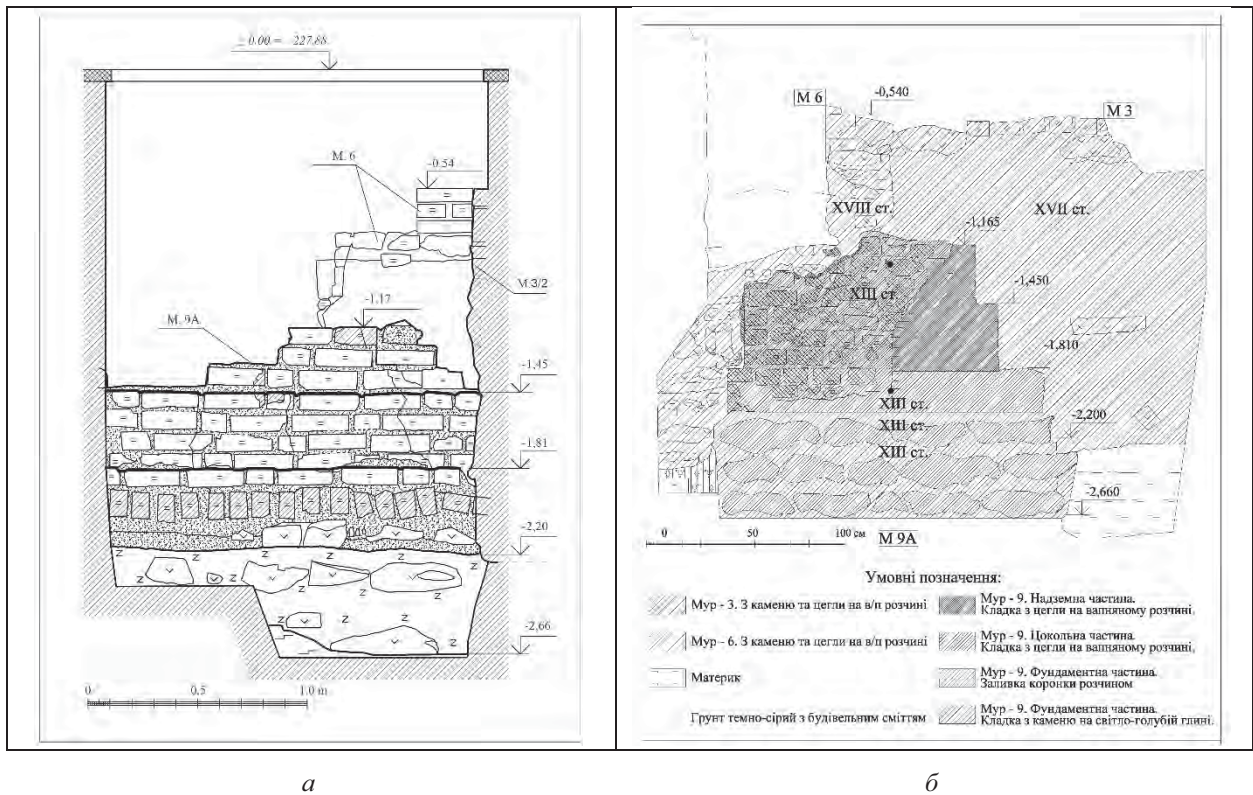

Рис. 3. Фіксація та аналіз Муру 9 у Розкопі 2 (Обміри: Ю. Лукомський, В. Петрик; опрацював: В. Бевз): а – західний фасад муру 9; б – поперечний перетин муру 9

У двох випадках під час розкриттів фундаментних рівнів було виявлено технологічні шви між окремими ділянками фундаментів. На їхній підставі можемо стверджувати, що фундаменти виконували окремими ділянками (захватками) послідовно, від вівтарної частини і до західної стіни. Шви між різновисокими захватками фундаментів перев'язували в межах цокольного рівня.

На площині фундаменту змуровано цоколь із чотирьох-п'яти рядів регулярного цегляного мурування, виконаного у венеційській системі перев'язки на кремовому вапняному розчині. На рівні цоколя ширина муру становить 132–140 см. Зовнішні лиця цього ярусу мурування не мають чистового залицювання швів. Очевидно, це свідчить про засипання цоколя ґрунтом ще на стадії упорядження терену перед початком функціонування споруди і дає підстави відносити його до підземного поясу будівлі.

У багатьох випадках вдалося застати в непоганому стані збереження й наземні фрагменти мурувань, тобто стін святині, які вціліли подекуди на висоту до чотирьох рядів цегли. Ці частини стін виконав особливо сумлінно досвідчений муляр. Кожен ряд мурування був заповнений цеглою та щільно охоплений розчином. У перетині наземних стін не зауважено жодної повітряної порожнини. Лицеві ряди майстер викладав особливо ретельно, а у внутрішній частині цеглу, чи її більші уламки, встановлював плазом, але в плані – ледь-накосом, чим досягав, напевно, кращої перев'язки між верствами мурування. Аналізуючи останнє, можна сказати, що це вже не романський принцип забування “ядра муру” – *opus emplectum*, але й ще не повністю суцільне регулярне порядове готичне мурування.

Один із розкопів було закладено над місцем головного входу до літописного собору (рис. 2, б). Тут вдалося виявити і зафіксувати важливі рівні трьох домівок: 1) цегляної (2 пол. XVII – поч. XVIII ст.); 2) дерев'яної (сер. XVII ст.) та кам'яної (XVI ст.). Під ними було обстежено

цегляний склеп з двома похованнями XVI – поч. XVII ст. (крипта 5), а ще нижче – ділянку західного муру літописної церкви з рештками порталу (рис. 4: 1).

Рис. 4. Загальний вигляд із заходу Розкопу 9 на проміжній стадії досліджень:
1 – Фрагмент північної щоки головного порталу XIII ст. Фото Ю. Лукомського

Від головного входу до храму зберігся фрагмент його північної щоки на висоту трьох верств цегляної кладки, поєднаних із гладко тесаним вапняковим квадром. Камінь вжито у середньому (внутрішньому) поясі обрамлення прорізу входу. На блоці простежено слід профілювання, або ж кутовий фрагмент вибірки чверті на дверне заповнення (рис. 4: 1). Факт поєднання тесаного блоку з цегляною конструкцією стін як внутрішнього обрамлення порталу дає підставу припускати застосування аналогічних доповнень білокам'яних квадрів у оформленні й інших незбережених прорізів чи наріжних елементів храму.

Чільне ж вертикальне профілювання головного порталу характеризується трьома перспективними уступами. Крім того, з фасаду портал із боків був акцентований двома плоскими фасадними виступами. Один із таких виступів уцілів при північній щоці порталу. Він примурований до лицевої поверхні західної стіни незадовго після викінчення перших рядів мурування. Його примурували з потоншених притіскою цегол, викладених “на ребро” на фундаментний і цокольний уступи, до вертикального лиця стіни на такому ж, як і стіна, кремовому вапняному розчині. У збереженій частині виступ не перев'язаний із муром. Він виступає від лиця цоколя на 6 см і має ширину на фасаді 46 см, тобто – у півтори цегли. Дві з потоншених (видимих через відслонення з-під затирки) цегол примуровані канелюрами назовні. Вище рівня цокольного уступу виступ не ламається. Його лице пряме і виступає з площини наземної стіни на 10,5 см. У цьому рівні збереглися лише фрагменти двох цегол, які теж прикладені постелями до лиця стіни й канелюрами назовні. Лицьова поверхня виступу у більшій частині фронтальної та на бічних площинах затерта розчином.

За місцем розташування однієї щоки порталу та геометричним аналізом ширина головного дверного прорізу церкви, найімовірніше, мала б становити 1,96 м.

У цьому ж розкопі, майже на осі головного входу до храму XIII ст., детально зафіксовано прилеглі до муру культурні напластування, які сформувалися тут від материкового горизонту. Завдяки цьому, зокрема, з'ясовано, що будівництво мурованого храму відбулося після великої пожежі, ймовірно – літописної 1256 року. Тут також добре збереглися шари, пов'язані з будівництвом церкви, влаштуванням поверхневого водовідведення, окремі насипні шари – сліди від благоустрою, а також рівень денної поверхні із зовнішнім цегляним заощенням при вході – ймовірно, з часу функціонування святині. Поверх цієї стратиграфії залягав пласт деструкції (руйнування) західного муру святині XIII–XV ст.

Товщина стін на надцокольному рівні храму становить 1,21–1,24 м. Залишки цих наземних ділянок стін не мають виступів у вигляді пілястр (якщо не брати до уваги плоского фасадного виступу при головному порталі). На лицьових площинах мурувань шви охайно “розшиті”. Переважно горизонтальні з них мають подвійну підрізьку, тобто ребро вздовж осі шва. Часто також зустрічаємо плоску затирку в рівень з площиною цегли, а також ледь втоплений варіант (вертикальні та горизонтальні шви). Набагато рідше трапляються різновиди одинарно підрізаних лицьових площин швів. Таке викінчення фасадів свідчить про функціонування мурувань у відкритому вигляді – без тиньку.

Під час здійснення розкопу у північно-східній частині трансепту дослідників цікавило завершення східної частини літописного храму XIII ст. Під обігрівальними каналами XIX ст. було виявлено збережені стіни і фундаменти бічної північної апсиди церкви XIII ст. Зазвичай у церквах княжого періоду апсиди півкокріжні у плані, а тут виявилось, що головний і бічні вівтарі церкви завершувалися прямою стіною. Також виявлено фрагменти конструкцій, що свідчать про розбудову храму короля Данила в XV–XVII ст., зокрема, до бічної апсиди були примуровані так звані приділи (додаткові архітектурні форми), які мали свої підземні частини – крипти. Склепіння цих крипт були зруйновані у XVIII ст., коли споруджували теперішню барокову катедральну споруду.

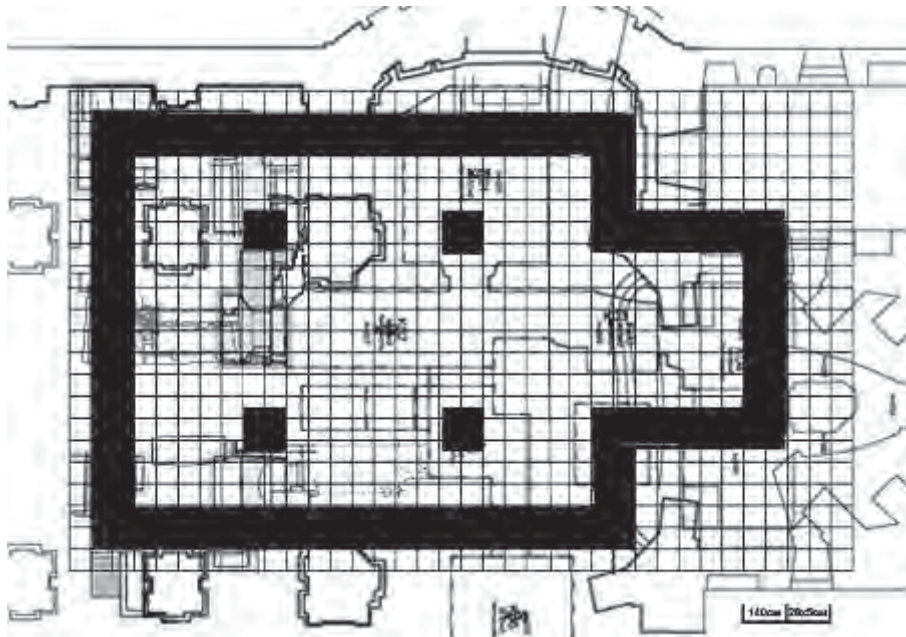

Рис. 5. Схема-реконструкція плану церкви XIII ст. на рівні цоколя. Опрацював: Ю. Лукомський

Фундаменти внутрішніх підбаневих опор собору XIII ст. було розкрито фрагментарно у розкопах 5–7 під підлогою центральної нави храму. На відміну від шаруватих підмурків фундаменти стовпів мали однорідну конструкцію на всю висоту і були муровані в окремих котлованах із верстов каменю на вапняно-піщаному розчині, у якому присутні незначні уламки цегли. Глибина їх закладання суттєво не відрізняється від рівня подошви фундаментів стін. Фундаментні подушки стовпів близькі у плані до квадрата зі стороною ~2,3 м. На їхній поверхні

зводили цегляний цоколь і наземну базу стовпа. База могла тримати на собі як монолітну кам'яну колону, так і квадратний чи восьмигранний у перетині підбаневий стовп. На нашу думку, в інтер'єрі Богородичної церкви у якості підбаневих опор з причини відносно тісного інтер'єру радше були вжиті монолітні колони. Та й у згадці, пов'язаній із перебудовою святині за єпископа М. Терлецького в XVII ст., було сказано недвозначно, що зі старої церкви “зліквідовано дві привіттарні колони, які були в ній ще з часів короля Данила” (Susza, 1684).

Згідно з аналізом письмових та здобутих археологічно-архітектурних джерел можемо на цьому етапі досліджень аргументованіше представити архітектурний розвиток та перші розпізнані будівельні періоди церкви Богородиці, яку збудував король Данило Романович:

1) 1256–1260 рр. – будівництво мурованої церкви після пожежі міста. Можливо, це була відбудова ранішої церкви, згаданої 1253 року, руїн якої слід шукати десь поблизу. Так, чи інакше, виявлений храм споруджено з цегли у західно-європейській романській (або ж ломбардській) технологічній традиції, що відома на Русі вже з XIII ст. (Трусов, 1988, с. 37–38). Він, найімовірніше, мав хрестово-баневу планувальну і просторову структуру з прямолінійним завершенням головного та бічних вітарів зі сходу (рис. 6, а). Архітектура церкви відповідала часу між пізніми романськими і ранніми готичними стилістичними напрямками. Зовнішня і внутрішня поверхні стін були неотинькованими. Наріжники західної стіни церкви не мали виступів – пілястр чи контрфорсів. Водночас на рівні другого ярусу храму вони могли бути декоровані як профільованою цеглою, так і кам'яними вставками з тесаного глауконіту чи вапняку. Глибина перспективного порталу головного входу посилювалась завдяки винесенню площини його обрамування на 16 см перед площину стіни, про що свідчить зафіксований виступ (рис. 6, б).

Рис. 6. Варіанти просторової реконструкції церкви Богородиці наприкінці XIII ст.:

а – вид з північного сходу (з гіпотетичними трансептами), б – західний фасад катедрі. (Автор. В. Петрика)

Церква мала урочистий внутрішній вистрій. Підбаневі опори в наосі, найімовірніше, були у вигляді колон з профільованими базами та різьбленими капітелями, про що згадують пізніші письмові джерела. Наявність фрагменту вітражного скла дає підстави припускати використання вітражів (“римського скла”) у заповненнях вікон храму. Урочистість інтер'єру підкреслювали ікони,

літописна кам'яна чаша з багряного мармуру, високомистецько різьблений киворій. Підлога була вистелена квадратними керамічними різнобарвними полив'яними плитками.

Виявлені залишки субстанцій об'єкту середини XIII ст. дають підстави реконструювати первісний храм Данила у вигляді тринавної чотиристовпної (чотириколонної) хрестово-баневої церкви, характерної для візантійсько-київської традиції. За результатами метричного аналізу можна припустити, що для побудови архітектурної форми церкви будівничий оперував модулем, що дорівнює ширині наземної стіни та параметрам підбаневих опор на рівні цоколя і становить 140 см, або 5 стіп по 28 см. Ширина головного фасаду храму на рівні цоколя становила 14,0 м, що вкладається при цьому у 10 модулів або в 50 стіп. Довжина церкви – 22,4 м, що становить 16 модулів або 80 стіп. Церква мала б мати також високу баню, що опиралась на чотири стовпи або колони. Відстань від внутрішнього лица південної стіни до фундаменту південно-західного підбаневого стовпа становить 1,65 м, відповідно – відстань між наземними частинами конструкції мала б становити 1,75-2,0 м. Внутрішній діаметр бані мав би становити ~5,0 м. Пропорційний аналіз розташування фундаментів двох західних стовпів відносно зовнішніх стін вказує на близькість архітектурного задуму холмської катедрі до церков з видовженою догори об'ємно-просторовою композицією – високою стрункою банею, що були поширені на Русі у першій половині XIII ст. Відповідно висота стін церкви мала би бути не меншою як 13,5 м, а висота церкви з банею (до основи хреста) – близько 25–27 м.

Церква у такому вигляді функціонувала принаймні до кінця XV ст. Друга пол. XV ст. – це час існування храму в стані упадку, а після знищення Холма татарами у 1499 р. церква, як свідчать джерела, перебувала в руїні. В цей час могло відбутись руйнування окремих ділянок стін храму.

2) Перша третина XVI ст. – перебудова за єпископа Філарета Гарновського, внаслідок якої розібрано західну поперечну наву церкви включно із підбаневими стовпами. На осі останніх звели новий поперечний чільний мур церкви з новим перспективним порталом. Унаслідок реконструкції храм зменшився у розмірах, тобто скоротився із заходу на одне поперечне членування. Найменших змін зазнала східна частина давньої церкви. З цього періоду походить готичне мурування фрагментів наземних мурів, виявлених у розкопах 5–7. У наосі церкви від часів Філарета і до М. Терлецького простежується не кам'яна, а дерев'яна підлога. Переkritтя церкви, очевидно, були склепінчасті, оперті на два старі стовпи (колони) і бічні стіни, оскільки “провалені склепіння” згадуються після пожежі 1638 р. Храм був покритий дахівкою.

1573 р. згідно з письмовими джерелами, до мурованої церкви перед чільним фасадом із заходу прибудовано дерев'яний бабинець (нартекс) із дзвіницею. Церква стала тридільною. Прибудова бабинця зумовила підмурування головного порталу, з чим слід пов'язувати появу дерев'яної долівки, влаштування нового порогу та реконструкцію обрамлення самого його прорізу. У період функціонування дерев'яного бабинця цегляну стіну в його інтер'єрі тинькують, про що свідчать фрагменти тиньку, виявлені на мурах, виконаних у готичній техніці перев'язки.

Проаналізуємо тепер архітектуру катедрі короля Данила Романовича на тлі будівництва Центрально-Східної Європи. Уявлення про архітектуру церкви Пресвятої Богородиці в Холмі донедавна базувалось виключно на скупих літописних згадках (Александрович, 2007, с. 136–153). Оскільки храм зведено в часи найбільшого політичного піднесення Данила, що коронувався у 1253 р. в Дорогичині на Короля Русі, він мав уособлювати й архітектурні здобутки двох земель: Галицької та Волинської, що увійшли до держави Данила Романовича, і відомі йому європейські архітектурні досягнення кінця XII – 1 пол. XIII ст. (Петрик, 2014, с. 183–189).

На початку XIII ст. архітектура Центрально-Східної Європи² отримала значний поштовх завдяки появі нових конструктивних рішень та архітектурних форм, що з'явилися на схилку квітучого пізньороманського етапу, та поширення новаторських модерних ідей готичної архітектури (Goss, 2017, р. 158–166). На розвиток будівництва в Чехії, Польщі, Угорщини та Русі суттєво впливали рівночасно західноєвропейські та візантійські майстри, які активно мігрували в

² Під регіоном Центрально-Східної Європи у цьому випадку групуються країни, які в IX–XII ст. потрапили в орбіту християнської цивілізації: Чехія, Польща, Угорщина, Русь, згодом – Литва.

пошуках нових ринків праці. Водночас на теренах Центрально-Східної Європи вже довгий час формувались місцеві будівельні школи, початки яких сягали ще XI ст.

Аналізуючи руїни церкви Богородиці в Холмі, необхідно розглядати можливість впливу на її технологічні та архітектурні особливості кількох шкіл європейського будівництва періоду кінця XII – початку XIII ст. Перш за все – це регіони, де велось цегляне будівництво, і де, попри цеглу, як основний будівельний матеріал, використовувався також і камінь (як у фундаментах, так і в декоративному оздобленні). По-друге – це використання будівельних технологій зі складними шаруватими підмурками (фундаментами) на широких фундаментних платформах зі ступеневим звуженням ширини конструкцій від низу до верху. По-третє – архітектурні особливості – прямокутні в плані форми основного корпусу церкви без яскраво виражених декоративних виступів на фасадах та в інтер'єрі, наявність внутрішніх підбаневих опор та виразно окреслений головний вівтар, багате внутрішнє оздоблення храму: вітражі, різьблені кам'яні деталі та малі форми (чаші, скульптури, киворії). Також важливою є функція усипальниці можновладців, що є характерним для резиденційних, катедральних та монастирських храмів Європи.

У Центрально-Східній Європі час XIII століття можна окреслити як перехідний етап від пізнього романського стилю до ранньої готики. Цей процес тривав від початку XIII ст. і аж до початку XIV ст., залежно від політичних та культурно-історичних процесів у різних країнах. Саме з початку XIII ст. в Польщі (майже одночасно на Сілезії, Малопольщі, Великопольщі та Помор'ї) розпочинається активне муроване будівництво з цегли із застосуванням вендійського способу перев'язки вертикальних швів. Також у 2 чверті XIII ст. відбувається, не без впливу монастирської архітектури, зміна планувальної форми апсид – замість традиційних півкожливих часто використовуються прямі зариси вівтарної частини. В архітектурному вирішенні фасадів активно застосовуються перспективні і багато декоровані портали. Вони виконуються як з каменю, так і зі спеціально формованої фігурної цегли. Цоколі стін часто мають типове романське профілювання. Завершення площин лізен на фасадах оздоблене аркатурними поясами, причому в XIII ст. арочки набувають стрілкової форми.

Один із найсхідніше висунутих костелів такого типу – храм св. Якова домініканського монастиря в Сандомирі, закладений 1226 р. і завершений до 1241 р. (Świechowski, 2007, s. 10, 29). Це – тринавова базиліка з видовженим вівтарем. Ширина корпусу наосу виносить 22,0 м. Пам'ятка споруджена з цегли розмірами 260–270 × 120–130 × 70–80 мм у вендійській техніці мурування. Подібні великорозмірні в плані храми є характерними для тогочасних монастирів (рис.7: 4). Можна допускати, що саме з території Польщі Данило Романович міг запросити будівельну артіль з досвідом цегляного будівництва. Також будівельна артіль могла прийти і з Угорського королівства, де в той час будуються храми з цегли з багатим кам'яним архітектурним декором. Хоча більшість з них була зруйнована під час монгольської навали у 1241 р. (як королівська резиденція в Обуді), однак археологічні дослідження дають широке поле для порівняльного архітектурного аналізу в майбутньому (Вуко і інші, 2014, s. 122–124). Зважаючи на літописну звістку про запрошення Данилом до Холма майстрів “німців” та “іноплеменників” (Махновець, ред., 1989, с. 418), артіль з досвідом цегляного будівництва (або ж майстер-будівничий) могла походити з німецьких колоністів, тобто з міст на німецькому праві.

Цілком ймовірним походженням майстрів може бути й Київ, де появу західної техніки будівництва з брускової цегли датують 30-ми роками XIII ст. і пов'язують з іменем саме князя Данила Романовича, який тоді мав тут владу, або ж з прибулими сюди з Польщі будівничими, пов'язаними з домініканським орденом (Раппопорт, 1989, с. 207–211). У Києві цього часу в техніці брускової цегли на вапняно-піщаному розчині повністю перебудували відому ротонду XII ст., що на південь від Десятинної церкви, відновили собор Печерського монастиря та інші споруди. Втікаючи від Батисевої навали, ці будівничі могли опинитися на Волині та й згодом в Холмі. Щоправда М. Малевська, розглядаючи питання появи і застосування брускової цегли в Західній Русі, вважає, що ці майстри або загинули, або встигли повернутися до Польщі, а Данило Романович в середині XIII ст. знову запросив на Волинь будівничих з Польщі. Саме Польща в 2 чверті XIII ст. стала краєм цегляного будівництва у порівнянні до інших країн з таких причин: 1) приходу домінікан з Ломбардії, які знали техніку цегляного будівництва; 2) відсутності подекуди

каменоламень та натомість наявності глин, придатних для керамічного виробництва; 3) потреби заміни дерев'яних будівель на муровані (Малевская, 1989, с. 214).

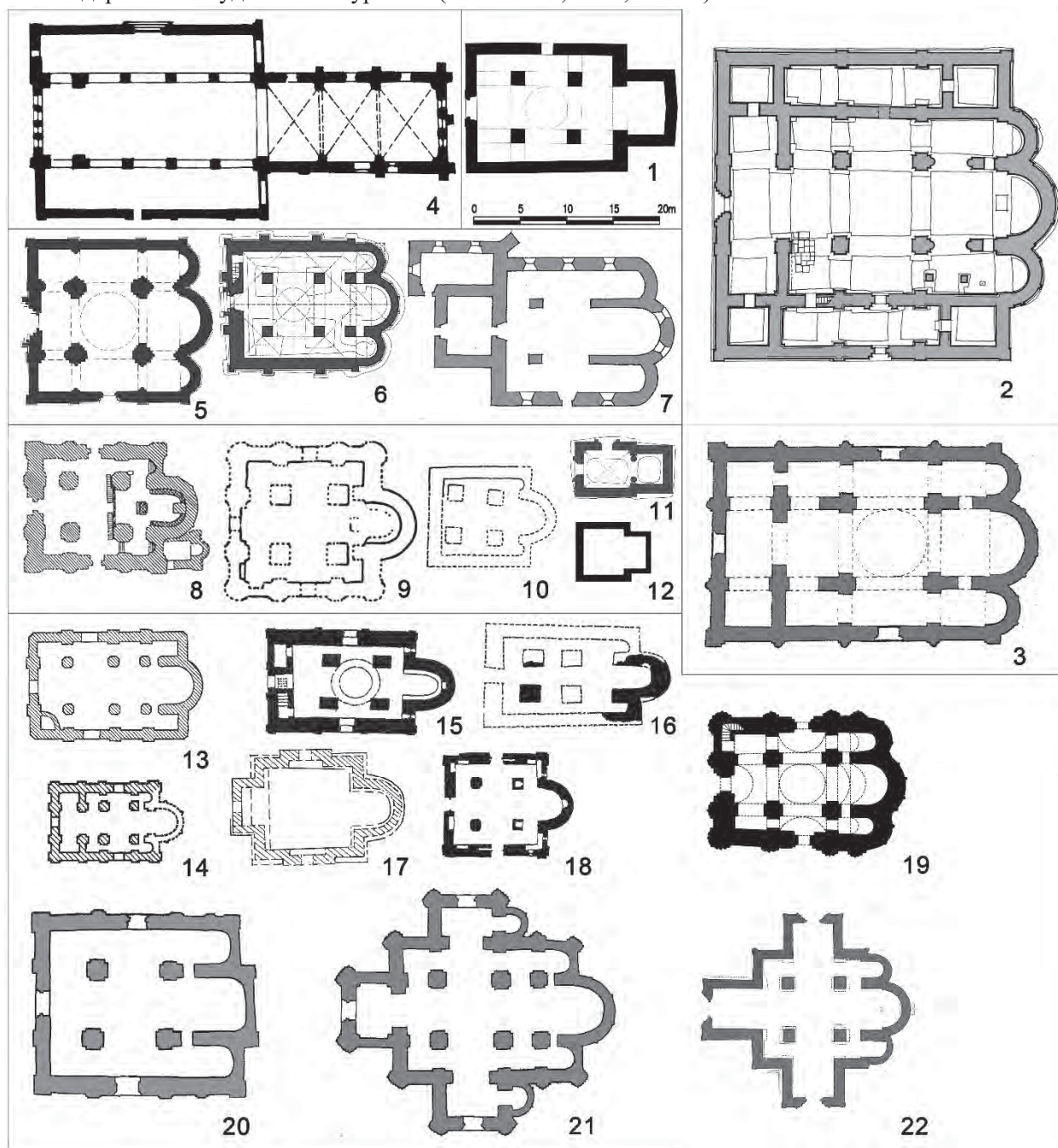

Рис. 7. Систематизація вибраних планів мурованих храмів з Русі та Польщі (XII–XIV ст.): 1 – церква Богородиці в Холмі (варіант 1); 2–3 – катедральні церкви XII ст. (2- Успенський собор в Галичі, 1157 р., 3 – Успенський собор у Володимирі, 1160 р.); 4 – базиліка св. Якова у Сандомирі, 1226 р.; 5–7 – церкви Галицького князівства (5 – Св. Пантелеймона в Галичі (1189–1194), 6 – Св. Кирила (поч. XIII ст.), 7 – Спаса в Спасі коло Лаврова (кін. XIII ст.)); 8–12 – церкви Волині (8- Св. Івана Богослова в Луцьку (кін. XII ст.), 9 – Дорогобуж, сер. XIII ст., 10 – Св. Дмитрія в Луцьку, 2-а пол. XIII ст., 11 – Св. Івана Золотоустого в Холмі, сер. XIII ст., 12 – Спаса в спасі коло Холма, сер. XIII ст.); 13–22 – церкви з інших земель Русі (13 – Гродно, “нижня церква”, 2-га пол. XII ст., 14 – Св. Бориса і Гліба в полоцьку, кін. XII ст., 15 – Архангела Михайла “на Торговиці” в Новгороді, 1302 р., 16 – Св. Бориса і Гліба в Ростові, 2-га пол. XIII ст., 17 – замкова каплиця в Новогрудку, 2-га пол. XIII ст. – поч. XIV ст., 18 – Св. Миоли (на Липні) в Новгороді, 1292 р., 19 – Св. Параскеви в Чернігові, поч. XIII ст., 20 – “Собор на Протоці” в Смоленську, 2-га пол. XII ст. – поч. XIII ст., 21 – Архангела Михайла в Смоленську, поч. XIII ст., 22 – Св. Юрія в Юр’єві-Польському коло Суздаля, 1-ша пол. XIII ст.)

Щодо прямолінійного завершення вівтарних частин на території Русі, то тут відомі дещо раніші храми, ніж церкви в Холмі, які мають подібні прямокутні апсиди: у Гродні (т. зв. Нижня церква кінця XII ст. на Замку) та у Смоленську (кін. XII – поч. XIII ст.), в Полоцьку (Раппопорт, 1982, с. 103, 81–83). Прямокутні завершення бокових апсид характерні також для церков Волинської архітектурної школи кінця XII–XIII ст. (рис. 7)

Але основну увагу варто зосередити на місцевих будівельних традиціях Західної Русі. Адже ядром Королівства Русі Данила Романовича стали Волинське (Володимирське) та Галицьке князівства, об'єднані в одне державне утворення (т.зв. Галицько-Волинське князівство) ще його батьком Романом Мстиславовичем 1199 року.

Будівельна діяльність на теренах Галицької і Волинської земель, що ввійшли згодом до держави під короною Данила, розпочалась ще в XI ст., але найактивніша фаза будівництва на цих землях розпочинається у середині XII ст. До кінця XII ст. будівництво на Волині та у Галицькій землі йшло паралельними шляхами. На Волині, яка від кінця X ст. перебувала в тісній політичній залежності від Києва, розвивалось цегляне будівництво – спочатку у традиційній візантійській техніці мурування з плінфи, а згодом – з великоформатної (брускової) цегли. Поява в першій половині XII ст. на терені Галицької землі численних будівель, мурованих з тесаних кам'яних блоків (спочатку – храмів, а потім укріплень та палаців) призвела до формування нової будівельної традиції будівництва з тесаного каменю. Відмінності у використанні будівельних матеріалів та технологій в Галицькому та Волинському князівствах особливо яскраво проявились у другій половині XII – на початку XIII ст. (Могитич, І. та Могитич, Р., 1990). Характерні риси використання будівельних матеріалів та технологій дозволяють виділити на час кінця XII – першої половини XIII ст. цілком сформовані окремі архітектурні школи: Волинську (П. Раппопорт датує появу Волинської школи не раніше як XIII ст.) та Галицьку (Pełeński, 1914, s. 129; Лукомський, 2009).

Форми церковної архітектури Галицької та Волинської земель попри технологічні відмінності, мають також і спільні риси, характерні для киево-візантійської планувальної та архітектурної традиції кінця XI–XII ст. Це – переважальний тип чотиристовпних хрестовобаневих храмів із трьома апсидами від сходу, що завершені здебільшого однією центральною банею на циліндричному барабані.

Катедральні церкви XI–XII ст. мали, однак, складнішу планувально-просторову композицію. В плані це були розвинуті храми з галереями та кількома апсидами зі сходу, з прибудованими та вбудованими каплицями-усипальницями, сходовими вежами. У Галичі та Володимирі майже одночасно (1157 р. – Галич, 1160 р. – Володимир) були збудовані дві єпископські катедри під посвятою Богородиці (Успення Богородиці). Це – хрестовобаневі храми з трьома апсидами та видовженим із заходу на схід основним об'ємом (рис. 7: 2, 3). Володимирська катедрa є шестистовпною, тоді як Успенський собор в Галичі, первісно будучи зведений як шестистовпний, отримав згодом чотиристовпну планувальну композицію з галереями, що оточували основний об'єм з трьох сторін (Лукомський, 2002). Згідно з історико-архітектурним аналізом Успенського собору в Галичі цей храм мав би бути скоріш за все п'ятиверхим або ж одноверхим із двома західними вежами (Бевз, М., Бевз, В., Лукомський, та Петрик, В., 2003). Подібною мала би бути і композиція Успенського собору у Володимирі – центральна баня та дві вежі на західному фасаді, однак вони були демонтовані під час “реконструкції” в кінці XIX ст. (Терський, 2010, с. 121–123).

У Галицькому князівстві поряд із традиційними для візантійського церковного будівництва чотиристовпними храмами трапляються інші різноманітні типи: ротонди, квадрифолії, хрестові храми, зальні базиліки. Однак ці храми другої половини XII – початку XIII ст. збережені переважно на рівні фундаментів та нижніх ділянок стін, що ускладнює можливість давати однозначні висновки щодо їх архітектурного вигляду.

Найкраще збережена пам'ятка Галицької архітектурної школи – церква св. Пантелеймона кін. XII ст. (1189–1194 рр.) поблизу Галича, хоча і втратила первісне завершення, дає уявлення про стилістику архітектури, яку бачив особисто молодий Данило Романович. Досконалий і витончений архітектурний декор та композиційне вирішення головного та бічного перспективних порталів,

стримана і монументальна архітектура фасадів церкви має найближчі аналогії в пізньороманській цистеріанській архітектурі Центральної Європи (т.зв. “квітнучий стиль”). Ця стилістика, яка мала цілковито європейське обличчя, масштабність і висока якість будівельної культури виконання, стала для Данила, як амбітного володаря і продовжувача справи свого батька Романа, взірцем для архітектурної програми сакрального будівництва в Холмі.

На початку XIII ст. в Галичі та Галицькій землі зводяться численні храми, будівничі яких використовували вдосконалені будівельні технології: 1) влаштування шаруватих фундаментів з різнотипним заповненням та використанням місцевих будівельних матеріалів для фундаментних конструкцій, 2) влаштування відокремлених подушок підбаневих стовпів (замість поширеної у XII ст. стрічкової системи фундаментів), 3) поетапність закладення фундаментів. Еволюція архітектурних форм теж вказує на їх відповідність загальноєвропейській тенденції: зменшення розмірів церков у плані, збільшення висотних пропорцій, створення цілісних композиційно об’ємів храму з однією банею.

Волинська архітектурна школа була сформована на візантійських традиціях та особливостях Київської архітектурної школи. Для перших храмів Волині характерна традиційна для Русі шестистовпна хрестовобанева композиція, вінцем якої вважається Упенський собор у Володимирі. Однак у Володимирі зводились і безстовпні храми, а згодом (в 2 пол. XII ст.) отримують поширення чотиристовпні однобаневі храми (Володимир, Луцьк). Але водночас дослідники віддавна зауважили активне спорудження на Волині з початку XIII ст. оригінальних планувально-просторових типів будівель, які характерні перш за все для європейської архітектури – це ротонди і вежі-донжони. Різноманіття типологічних форм споруд особливо яскраво розвинулось саме тоді, коли Волинь активно увійшла в орбіту європейських політичних та культурних процесів. І саме із династією Романовичів: з постаттю Романа Мстиславовича, його синів Данила Романовича і Василька Романовича, а також їхніх нащадків, пов’язується епоха розквіту середньовічної архітектури Волині.

У XIII ст. на території Волині та Галича з’являється новий вид цегли формату $260 \times 120 \times 80$ мм – т.зв. романської, великоформатної або ж брускової цегли. Змінюється, відповідно, також і технологія цегляного муруваного будівництва. Саме в цей час, з 1199 року, коли Роман Мстиславович опановує Галич, відбувається активна взаємодія будівельних артілей і зодчих Галицького й Волинського князівств, об’єднаних в одне державне утворення. Таким чином виникають передумови для перенесення певних архітектурних і будівельних традицій з Галича на Волинь, і навпаки. Саме Холм – королівська столиця Данила Романовича, був тим містом, де вперше стали можливими яскраві прояви саме такого поєднання.

Нові технології будівництва, фортифікаційні споруди та оборонні будівлі, апробовані вперше в Холмі, активно поширюються по всій території Руського королівства. Вежі-донжони, які зводили Романовичі протягом XIII ст., отримали в літературі визначення “волинських веж” (Раппопорт, 1952). Венедський спосіб перев’язки цегляного мурування повсюдно зустрічається в будівлях Волинської землі у XIII – на початку XIV ст. Важливими пам’ятками з такою технікою мурування є Михайлівська церква та церква-ротонда св. Василя у Володимирі, датована серединою – другою половиною XIII ст. (Антипов, 2000), а також каплиця на вежі в Столп’ї. Імовірно, що саме з активним будівництвом Данила Романовича пов’язане швидке поширення брускової цегли по усій території Руського королівства – від Києва до Галича, як на об’єктах часу Данила, так і його наступників. П. Раппопорт також пов’язував поширення цієї цегли на Русі і безпосередньо з діяльністю Данила, і з орденом домініканців (Раппопорт, 1989, с. 207–211).

Час після монгольської навали на Русь у 1238–1241 роках досить довго в науковому середовищі вважався періодом занепаду та запустіння. Однак дослідження останніх десятиліть – і археологічні, й історико-архітектурні, показали, що в цей період велося активне церковне будівництво на тих теренах Русі, що активно відроджувались після монгольського вторгнення. В цей час особливою активністю відзначається будівництво в західних та північних районах Русі, зокрема на території Руського королівства та Новгородської землі. Тут будівничі активно

використовують нові матеріали та архітектурні тенденції тогочасного європейського будівництва (Антипов, 2000, с. 3–6).

Водночас у таких значних столичних центрах як Київ, Чернігів, Галич будівельна активність різко спадає. Загалом на Русі відбувається зміна підходів до архітектурних програм сакрального будівництва: переважають типи одноапсидних чотиристовпних (а часто і безстовпних) храмів, стовпи наближаються до зовнішніх стін задля збереження простору підбаневого квадрату при зменшенні загальної ширини основно об'єму церкви, зменшується кількість декору на фасадах, але більше уваги звертають на внутрішній вистрій інтер'єру.

До яскравих прикладів церковної архітектури цього періоду (тільки невелика частина з них дійшла до наших днів, але більшість виявлені і досліджені лише археологічно) можна віднести церкву Бориса і Гліба в Ростові, церкви Новгородка: Миколи на Липні, Михайла Архангела (“на Торговиці”), а також – церкву в Спасі коло Лаврова, замкову каплицю в Новогрудку та ін. (рис. 7) Вже зі середини XIV ст. в храмовому будівництві Західної Русі та Литви починають застосовувати великоформатну “готичну” цеглу завтовшки 9–10 см, а також “хрестову” або “готичну” техніку мурування – ложок-тичок-ложок (Трусов, 1988, с. 86–88).

Особливу увагу при пошуках впливів архітектури Холма на будівництво регіону слід приділити дослідженням архітектури Чорної Русі та Литви, що мали не тільки тісні політичні стосунки з Руським королівством і династією Романовичів, але й час від часу опинялися під їх володарюванням. Для архітектури Гродна, Новогрудка, Вільнюса кінця XIII–XIV ст. теж є характерним використання брускової та готичної цегли, а також технологій мурування у вендійській та готичній системі, лаконічність і стриманість архітектурних форм.

Віднайдення руїн Богородичної церкви дає можливість по-новому поглянути на архітектурні процеси на Волині та в регіоні середини XIII ст. На території Галицько-Волинської держави це був один із перших випадків застосування такої передової на той час техніки будівництва. Разом із тим, як і в усій архітектурі західно-руських земель, нововиявлена пам'ятка мала б традиційно поєднувати візантійсько-київську архітектурну форму і західноєвропейську (романську) техніку й технологію будівництва. За конструктивними особливостями підмурків (пунктирний характер стовпів, відсутність виступів під лопатки, відмінність конструкції опор та зовнішніх стін, тришарова вертикальна структура фундаментів) виявлена пам'ятка належить до кола об'єктів XIII ст. З високою імовірністю можемо припустити, що саме церква Богородиці в Холмі та церква Івана Золотоустого, інші недосліджені храми міста стають взірцями для розвитку архітектури Руського королівства від Карпат до нижньої течії Західного Бугу в другій половині XIII ст.

Результати досліджень показують, що віднайдена катедральна будівля за своїм архітектурним вирішенням та будівельною технологією є новаторським та винятковим для свого часу об'єктом на теренах і Західної Русі, і сусідньої Східної Польщі, а виявлені її підземні релікти потребують подальшого глибокого вивчення, консервації та музеєфікації.

Бібліографія:

Buko, A. et al., 2014. – P. 122, 148–149;

Buko, A. i Stanisław Gołub, S. red., 2016. *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki PW. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014*. Chełm: Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie.

Buko, A., Bevez, M., Gołub, S. i Łukomský, J., 2015, Nowe rezultaty badan latopisowej cerkwi Bogurodzicy z czasow danielia Romanowicza (XIII w.) i inne odkrycia z roku 2014. *Badania archeologiczne w Polsce Środkowoschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2014. XXXI konferencja. Streszczenia wystąpień*. Lublin: In-t Archeologii UMCS, s. 51–52;

Buko, A i inni, 2014, A palatium or a residential complex? Recent research into the northern part of Góra Katedralna (Wysoka Górka) in Chełm. *Palatium czy zespół rezydencjonalny? Północna część Góry Katedralnej w Chełmie (Wysoka Górka) w świetle wyników najnowszych badań – Sprawozdania archeologiczne*. Tom 66. Kraków: IAE PAN, P. 122–124.

- Dąbrowski, D. 2016. *Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w.* Kraków: AVALON s. 285, 243–250.
- Gołub, S., 2013, Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza w XIII wieku. Wstępne wyniki badań. *Rocznik Chełmski*. T. 17. Chełm, s. 293–306;
- Gołub, S., 2015, Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza w XIII wieku. Wyniki badań w 2014 roku. *Rocznik Chełmski*. T. 19. Chełm, s. 419–426;
- Goss, V., 2013, Slovak and Croatian Art in the Thirteenth Century. Some Striking Analogies and Their Background. *History of Art / Slovakia and Croatia / Vol. I / Slovakia and Croatia Historical Parallels and Connections (until 1780)*. Bratislava: Zagreb. P. 158–166.
- Pełeński, J. 1914. *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*. Kraków, s. 129.
- Susza, J. 1684. *Phoenix tertiatu redivivus albo Obraz starożytny chełmski Panny i Matki Bożej pszenajświętszej, sławą Cudow swoich ożyły*. R. II. Zamość.
- Świechowski, Z. 2000. *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków*. Warszawa, s. 10, 29.
- Александрович, В., 2007, Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича. *Княжа доба: історія і культура / Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Вип. 1. Львів, с. 136–153.
- Антипов, И. 2000. *Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в. Каталог памятников*. Санкт-Петербург. с. 110–113, 128–132.
- Бевз, М. та Газда, Л., 2015. Георадарні дослідження археологічно-архітектурних решток Холмської катедри Пресвятої Богородиці XIII ст. *Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції: Сучасна архітектурна освіта: Архітектура: образ, естетика, емоційний контекст*. 2-ге вид. Київ: КНУБА, 2015. с. 33–35;
- Бевз, М., та ін., 2015. Матеріали і технології в архітектурній біографії міста (на прикладі міста Холм у Польщі). *Збереження історичної забудови центра Одеси шляхом включення до основного списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції 24–26 червня 2015 р.* Одеса: Астропринт, с. 136–147;
- Бевз, М., Бевз, В., Лукомський, Ю. та Петрик, В., 2003. Проблеми збереження, консервації та музеєфікації Успенського собору давнього Галича. *Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали міжнародної наукової археологічної конференції*. Галич. с. 101–113.
- Бевз, М. та Лукомський, Ю., 2016. Архітектурно-археологічні аспекти досліджень нововіднайдені Катедри Богородиці в Холмі. *Король Данило: культурна і державотворча спадщина його доби*. Науковий збірник за матеріалами Міжнар. конф. 8–9 грудня 2014 р. Львів: Нац. ун-т “Львівська політехніка”, с. 130–150;
- Лукомський, Ю., 2002, Успенський собор давнього Галича (За результатами нових досліджень 1992–2000 років). *Записки НТШ. Т. ССXLIV*. Львів. с. 594–597.
- Лукомський, Ю., 2007. Галицькі білокам'яні хрестобанні церкви від князя Володара до короля Данила. *Княжа доба: історія і культура / Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Вип. 1. Львів, с. 276–277.
- Лукомський, Ю., 2009. Архітектурно-археологічні дослідження пам'яток монументального будівництва княжого Галича XII–XIII ст. *Фортеця: збірник заповідника “Тустань”: на пошану Михайла Рожка*. Кн. 1. Львів: Камула. с. 416–431.
- Малевская, М., 1989. Применение брускового кирпича в архитектуре Западной Руси второй половины XIII – XIV в. *Советская археология*. Вип. 4. Москва с. 214.
- Махновець, Л. ред., 1989. *Літопис Руський. Переклад з давньоруської*. Київ: Дніпро, с. 412, 418–419.
- Могитич, І. та Могитич, Р., 1990, Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X–XIV ст.). *Археологія*, 4. Київ, с. 59, рис. 2.
- Ольховский, Г., 1895. *Холмский катедральный Рождество-Богородицкий собор во времена унии (1598–1875) / оттиск из Х.В.Е.В. за 1895 год*.
- Петрик, В., 2014, Архітектура княжих резиденцій Галицько-Волинської держави XII–XIV ст. *Проблеми дослідження, збереження та реставрації об'єктів культурної спадщини. Збірник наукових праць кафедри реставрації і реконструкції архітектурних комплексів*. Львів: Растр-7, с. 183–189.
- Раппопорт, П. А., 1952, Вольнские башни. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 31, с. 202–223.
- Раппопорт, П. А., 1982, Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Вип. Е 1–47. Л.: Наука (Ленинградское отделение). с. 103, 81–93.

Раппопорт, П. А. 1986. *Зодчество Древней Руси*. Москва, с. 59, 66.

Раппопорт, П. А., 1989, О времени появления брускового кирпича на Руси. *Советская археология*. Вып. 4. Москва, с. 207–211.

Терський, С. 2010. *Княже місто Володимир: Монографія*. Львів: Вид-во Львівської політехніки, с. 121–123.

Трусов, О. 1988. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI–XVII вв.: Архитектурно-археологический анализ. *Наука и техника*. Минск, с. 82–84: рис. 37, 38.

References

Buko, A. et al., 2014. P. 122, 148–149;

Buko, A. i Stanisław Gołub, S. red., 2016. *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki PW. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014*. Chełm: Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie.

Buko, A., Bevez, M., Gołub, S. i Łukomskyj, J., 2015, Nowe rezultaty badan latopisowej cerkwi Bogurodzicy z czasow danielia Romanowicza (XIII w.) i inne odkrycia z roku 2014. *Badania archeologiczne w Polsce Środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2014. XXXI konferencja. Streszczenia wystąpień*. Lublin: In-t Archeologii UMCS, s. 51–52;

Buko, A i inni, 2014, A palatium or a residential complex? Recent research into the northern part of Góra Katedralna (Wysoka Górka) in Chełm. *Palatium czy zespół rezydencjonalny? Północna część Góry Katedralnej w Chełmie (Wysoka Górka) w świetle wyników najnowszych badań - Sprawozdania archeologiczne*. Tom 66. Kraków: IAE PAN, P. 122–124.

Dąbrowski, D. 2016. *Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w*. Kraków: AVALON, s. 285, 243–250.

Gołub, S., 2013, Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza w XIII wieku. Wstępne wyniki badań. *Rocznik Chełmski*. T. 17. Chełm, s. 293–306;

Gołub, S., 2015, Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza w XIII wieku. Wyniki badań w 2014 roku. *Rocznik Chełmski*. T. 19. Chełm, s. 419–426;

Goss, V., 2013, Slovak and Croatian Art in the Thirteenth Century. Some Striking Analogies and Their Background. *History of Art / Slovakia and Croatia / Vol. I / Slovakia and Croatia Historical Parallels and Connections (until 1780)*. Bratislava: Zagreb. P. 158–166.

Pełeński, J. 1914. *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*. Kraków, s. 129.

Susza, J. 1684. *Phoenix tertiatu redivivus albo Obraz starozytny chełmski Panny i Matki Bożej pszenajswietszej, sławą Cudow swoich ożyły*. R. II. Zamość.

Świechowski, Z. 2000. *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków*. Warszawa. s. 10, 29.

Aleksandrovych, V., 2007, Art of the Hill of the era of Prince Danil Romanovich. Knyazha doba: istoriya i kultura / Instytutu ukrayinoznawstva im. I. Krypyakevycha NAN Ukrainy. Vyp. 1. Lviv, s. 136–153.

Antypov, Y. 2000. Old Russian architecture of the second half of the 13th – the first third of the 14th century. *Kataloh pamyatnykov*. Sankt-Peterburh. s. 110–113, 128–132.

Bevez, M. ta Gazda, L., 2015. Georadar studies of archaeological and architectural remains of the Holmes Cathedral of the Blessed Virgin of the XIII century. *Materiały VI Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi: Suchasna arkhitekturna osvita: Arkhitektura: obraz, estetyka, emotsiynny kontekst*. 2-he vyd. Kyiv: KNUBA, 2015. s. 33–35;

Bevez, M., ta in., 2015. Materials and technologies in the city's architectural biography (for example, the city of Holm in Poland). Preservation of historical development of the center of Odessa by inclusion in the main list of the World Heritage of UNESCO. *Materiały II mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi 24–26 chervnya 2015 r*. Odesa: Astroprynt, s. 136–147;

Bevez, M., Bevez, V., Lukomsky, YU. ta Petryk, V., 2003. Problems of Preservation, Conservation and Museumization of the Assumption Cathedral of ancient Galich. Galich in prehistory and the Middle Ages. *Materiały mizhnarodnoyi naukovoyi arkheolohichnoyi konferentsiyi*. Halych. s. 101–113.

Bevez, M. ta Lukomsky, YU., 2016 Architectural and archaeological aspects of research of the newly-introduced Cathedral of the Virgin in the Hill. Korol Danylo: kulturna i derzhavotvorcha spadshchyna yoho doby . *Naukovyy zbirnyk za materialamy Mizhnar. konf. 8-9 hrudnya 2014 r*. Lviv: NU "Lvivska politekhnika", s. 130–150;

Lukomsky, YU., 2002, Assumption Cathedral of the ancient Galich (According to the results of new studies 1992–2000). *Zapysky NTSH*. T. SSKHLIV. Lviv, s. 594–597. Lukomsky, YU., 2007. Halytsky bilokamyani

khrestobanni tserkvy vid knyazya Volodara do korolya Danyla. Knyazha doba: istoriya i kultura / Instytutu ukrajinoznavstva im. I. Krypyakevycha NAN Ukrainy. Vyp. 1. Lviv, s. 276–277.

Lukomskyy, YU., 2009. Architectural-archaeological research of monuments of monumental construction of princely Galich XIII–XIII centuries. Fortetsya: zbirnyk zapovidnyka “Tustan”: na poshanu Mykhayla Rozhka. Kn. 1. Lviv: Kamula, s. 416–431.

Malevskaia, M., 1989. Application of brusque bricks in the architecture of Western Russia of the second half of the XIII–XIV centuries. Sovet-skaya arkheolohyya. Vyp. 4. Moskva s.214. Makhnovets, L. red., 1989. Litopys Ruskyi. Pereklad z davnoruskoyi. Kyiv: Dnipro, s. 412, 418–419.

Mohytych, I. ta Mohytych, R., 1990, Features of the technique of masonry and architectural forms of Galicia-Volyn architecture (X–XIV centuries). Arkheolohiya, 4. Kyiv, s. 59, rys. 2.

Olkhovskyy, H., 1895. Holm Cathedral of the Nativity of the Virgin Mary at the time of the uni (1598–1875) /ottysk yz KH.V.E.V. za 1895 hod.

Petryk, V., 2014, Architecture of the princely residences of Galicia-Volyn state XII–XIV centuries. Problems of research, preservation and restoration of objects of cultural heritage. Zbirnyk naukovykh prats kafedry restavratsiyi i rekonstruktsiyi arkhitekturnykh kompleksiv. Lviv: Rastr-7, s. 183–189;

Rappoport, P. A, 1952, Volyn towers. Materyaly y yssledovanyya po arkheolohyy SSSR, 31, s. 202–223.

Rappoport, P. A., 1982, Russian architecture of the X–XIII centuries. Kataloh pamyatnykov. Arkheolohyya SSSR. Svod arkheolohycheskykh ystochnykov. Vyp. E 1-47. Lenynhrad: Nauka (Lenynhradskoe otdelenye). s. 103, 81 93.

Rappoport, P. A. 1986. Architecture of Ancient Rus. Moskva, s. 59, 66.

Rappoport, P. A., 1989, About the time of the appearance of a brushed bricks in Rus. Sovet-skaya arkheolohyya. Vyp. 4. Moskva, s. 207–211.

Terskyi, S. 2010. Principal City Volodymyr : Monohrafiya. L'viv: Vud-vo Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnika”, s. 121–123.

Trusov, O. 1988. Monuments of monumental architecture of Belarus XI–XVII centuries: Arkhytekturno-arkheolohycheskyi analiz. Nauka y tekhnika. Mynsk, s. 82–84: rys. 37, 38.

Mykola Bevz¹, Yuriy Lukomski², Vasyl Petryk³, Volodymyr Bevz⁴

CATHEDRAL OF THE VIRGIN MARY IN CHELM FROM 13th CENTURY (HISTORICAL, ARCHITECTURAL, ARCHEOLOGICAL ASPECTS)

Lviv Polytechnic National University

^{1,2,3} Department of Architecture and Conservation

⁴ Instytut “Ukrzakhidproektrestavratsiya”

¹ Mykola.V.Bevz@lpnu.ua;

ORCID ¹0000-0003-1513-7045

² Yurii.V.Lukomskyy@lpnu.ua;

³ Vasyl.M.Petryk@lpnu.ua

© Bevz M., Lukomski Y., Petryk V., Bevz, V., 2019

During 2013–2017 years the Polish-Ukrainian science project has been carried out with the aim of recognize the cathedral church of the Virgin Mary (Bogorodytsia) built in Kholm by Danylo Romanovych in the middle of the XIII-th cent. Interdisciplinary, non-invasion prospections as well as archaeological excavations were done with a view to finding and identifying the location of the cathedral church, known until present only from the written sources.

Analysis results of the archaeological researches allow us to propose a hypothesis on the original architectonic and planning structure of this cathedral. It was 14 m wide and near 22.4 m long. It was east-west oriented. The distance between the outer walls and the pillars was 1.75–2.0 m, the inside diameter of the dome on the pillars was about 5.0 m. The architectural-spatial layout of the church was based of two lengthened rectangular parts –three-aisled four-pillared part and the apse.

The foundation walls were made of sandstone bonded with chalky-clayey and sand-lime mortars and was about 2.0 m wide. The width of the wall above the corbel was 1.22–1.24 m. The wall thickness, the way

of placing bricks, firm and of high quality mortar indicate that the central part of the structure could have been high. The walls of the church were made of the brick (260–270 × 120–125 × 80–85 mm) in the Romanesque masonry technique.

The outer wall surface was not plastered and the outer joints between bricks were well-made. The remains of the walls show that they were built without pilasters. The main entrance to the temple was in the middle part of the western wall in the form of a perspective portal decorated with framing. In the lower part from the outside the portal was made of bricks and from the inside part it was framed with the white lime blocks. The preserved fragments of a block of stone indicate that it had a carved profile.

The technology of the church wall building differs significantly from the technology used at the same time in other towns of Rus. It is one of the first bigger cathedral structures of Eastern (Ortodox) Rite built in new technology.

According to archeological and architectural data as well as comparing its results to the analysis of the written sources, we may single out two main phases of the history of the Orthodox church built by Daniel Romanovich.

Phase No.1 – building the ortodox church after the town fire and the beginning of its existence (from 1256 up to the 15th century). The sanctuary was then continuously used for sacred purposes and for burying the dead. An example of great respect for the chronologically oldest graves is the maintenance of burial No. 26 located in the south aisle, which was covered with an arch connecting the pillar and the wall while the temple was later converted (the construction was made of Gothic bond but from Roman brick).

Phase No. 2 – from the 16th to the beginning of the 17th century. In the times of bishop Filaret (1507–1533) the ortodox church was significantly rebuilt. The west wall of the church and two pillars were pulled down. A new wall in the Gothic tradition with the entrance portal was built at that place. In 1573 a new wooden narthex with a belfry was erected.

The results of the research show that the first cathedral in Kholm, its architectural and building techniques represents the innovative technology for its time – the middle of the XIII-th cent. on the Eastern Europe.

Key words: Kholm, XIII century, cathedral church, cross-bay structure, three-layered plan, brick walls